Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

UDK 811.162.3‘36
Oldřich Uličný
Filozofska fakulteta v Olomoucu

K TEORII A PRAXI ČESKÉHO MLUVNICTVÍ

Avtor v prispevku presoja o optimalnem projektu češke slovnice. V prvem delu prispevka podaja kritični pregled različnih obravnav pojma »gramatika« v češki, slovanski in tudi neslovanski jezikoslovni srenji, pri čemer uporablja češko terminološko dvojnico »slovnica – gramatika«. V drugem delu komentira različne obravnave češčine kot slovanskega flektivnega jezika.

The author discusses the optimal project for Czech grammar. The first part of the article is a critical survey of various understandings of the concept of «grammar” in Czech, Slavic, and non-Slavic linguistic circles, in which the author also utilizes the Czech terminological pair *mluvnice* vs. *gramatika*. The second part of the article discusses various conceptions of the description of Czech as a Slavic and as an inflectional language.

Ključne besede: češka slovnica, gramatika, jezikoslovno raziskovanje, jezikoslovne prvine

Key words: Czech grammar, grammar, grammar book, linguistic research, linguistic means

1 České mluvnictví má bohatou tradici sahající až do začátku 15. stol. (Večerka 2007) a rozvinuvší se zejména v době humanistické (Koupil 2008). Ani nedávná doba nezůstala dobré pověsti české lingvistiky nic dlužná: duch Havránkův, Mathesiův, ale i Trávníčkův vedl autory dvou nejdůležitějších mluvnic zpracovávaných v době zhruba před třiceti lety. Je to zvl. třídílná akademická Mluvnice češtiny I, II (1986) a III (1987), jakož i jednodílná »brněnská« Příruční mluvnice 1995. Prací na těchto monumentálních dílech se účastnil výkvět české lingvistické obce, staly se vyhledávanými vysokoškolskými příručkami a slouží jazykovým profesionálům i vzdělaným zájemcům velmi dobře.[1]

Teprve v r. 2005 pak vychází podrobná Anotace (2005), manuál pro anotátory syntaktického korpusu češtiny postaveného na funkčně generativním programu Petra Sgalla a jeho skupiny. Jejich východiska je však nutí k interpretaci odlišné od běžného, intuitivního a tradicí předávaného chápání jinak vcelku shodných termínů české gramatiky, a kromě toho tu jde jen o morfologii a syntax, v menším měřítku pak i aspekty pragmatické. Proto také se šíření tohoto přístupu v české jazykovědné veřejnosti poněkud opožďuje; mezi mladými je spíše zájem o postchomskyánský tzv.minimalismus.

Časy se mění a s nimi i čeština, a to kupodivu dnes nejen v lexikálních a frazeologických bouřích nových skutečností i vlivů angličtiny, ale i v gramatické stavbě jazyka a v komunikačních normách jejího užívání. Obě uvedené základní mluvnice se místy i výrazně liší v koncepčních a zčásti i materiálových východiscích, takže se sice užitečně doplňují, avšak jejich výrazně autorský přístup může ztěžovat čtenář-

[1] V témže roce jako »brněnská« mluvnice vychází také kolektivní dílo Čechová a kol. (1996). Vzhledem k některým neujasněnostem a přes jistou oblibu ve vysokoškolských kruzích se touto příručkou zde nezabýváme; srov. také Kořenský (1997).

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

skou percepci. Velké diskuse v slovanském lingvistickém světě, organizované a řízené v šedesátých a dalších letech min. století Mezinárodním komitétem slavistů, vyvrcholily v české jazykovědě zveřejněním zásadní stati Teoretické základy (1975), která se stala koncepčním podkladem cit. akademické mluvnice. Avšak již r. 1984 zveřejňuje Jan Kořenský knihu *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*, kde navrhuje teze těchto kolektivních výzkumů dovést do důsledků, zvláště pokud jde o východisko popisu směrem od obsahu k výrazu. Ve svých úvahách pokračoval v řadě dalších prací, nejnověji v Kořenský (2007).

2 V české jazykovědné tradici existuje dvojice pojmů *mluvnice* a *gramatika.* Někteří autoři tyto pojmy považují za synonymní, jiní je rozlišují jak v teorii, tak v praktické publikační činnosti. Zatímco pod vlivem amerického jazykovědného myšlení se někdy pod pojmem *gramatika* rozumí popis jazyka jako celku, což by v případě češtiny vyjadřoval aspoň zčásti pojem *nauka o češtině* nebo *lingvistická bohemistika,* zůstávají jiní u pojetí gramatiky jako vědy o morfologii a syntaxi, takže pro pojem mluvnice zůstává otevřen havránkovský prostor pro fonetiku a fonologii, lexikologii a frazeologii, stylistiku a další aspekty existence jazyka. Kolize s termínem *lingvistická bohemistika* či *nauka o českém jazyce* je jen v oblasti vědního oboru, název pro jeho ztvárnění, skutečný, fyzický popis je v pojmu *mluvnice* dostatečně zdomácněn.

3 Jak je všeobecně známo, od 70. let 20. století nastal ve světové lingvistice odklon od systémového bádání zvl. gramatického a příklon, v českém prostředí v poslední době co do kvantity prací zásadní, ke zkoumání komunikace. Domnívám se však, že jazykověda musí stát na obou svých nohách představovaných jednak jazykovým systémem, jednak komunikací. Zanedbání jednoho ve prospěch druhého může znamenat vážné následky ve výzkumu i ve výchově mladých lingvistů.

4 Jiným lingvistickým »obratem« je – aspoň proklamované – volání po popisu jazyka vycházejícím od obsahu/významu a směřujícím k výrazu/formě. Tak to bylo postulováno už v diskusních materiálech mezinárodních slavistických akcí, tak to postulují Teoretické základy (1975) a opakuje Kořenský (1984, obohaceno o požadavek reverzibility popisu), Daneš (2002) aj. Sami autoři Teoretických základů však na s. 21 uvádějí: »Teoreticky nejčistší by asi bylo vycházet ze struktur sémantických ... Z hlediska popisného se nám však jeví výhodnější zvolit jednu z možných forem za reprezentativní ...«; jde tu o poměr sémantických a gramatických větných vzorců. Také K. Horálek (1975), s. 48, v poznámkách k Teoretickým základům se domnívá, že při systematickém popisu jazyka »není třeba toporně trvat na postupu od významu k formě (výrazu)«.

Uvedený a prosazovaný přístup teoreticky modeluje jen jednu jazykově kreativní činnost, a to jazykové kódování mluvčím. Ve starší terminologii jde o přístup onomaziologický, resp. výpovědně onomaziologický, tj. o výběr ze synonymních pojmenovacích a usouvztažňovacích prostředků pro verbální ztvárnění komunikační intence mluvčím. Proti tomu důsledná aplikace popisu od výrazu k významu by odkazovala k modelu posluchače, dekódovače, šlo by tedy o přístup »sémasiologický« s výslednými řadami polysémními a homonymními.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

Jan Kořenský, který ve svých pracích obecně koncipovaných usiluje o aparát s co největší vypovídací silou, proto požaduje, aby postup od významu k výrazu byl reverzibilní, aby tedy byl schopen modelovat činnost mluvčího i posluchače. V jeho procesuálním modelu pak gramatika stojí uprostřed mezi obsahem a výrazem, s čímž lze souhlasit. Domnívám se však, že takto náročný úkol není možné splnit bez součinnosti s psycholingvistickým výzkumem, ten však, jak známo, není pro češtinu dosud ani započat (nepočítáme-li záslužné, avšak ojedinělé pokusy skupiny mladých pracovníků, vesměs však spíše aplikačně orientované).

Dlužno dodat, že čistý postup popisu v jednom nebo druhém směru vlastně neexistuje. Vždy jde o přístupy smíšené, diktované prostou povahou jazykových jednotek, resp. stupněm jejich poznání, a také oněmi praktickými zřeteli, o nichž mluví autoři Teoretických základů. Znakovost jazykových jednotek nemusí být postupu od významu k výrazu na překážku, např. u kategorií s menším počtem významů, jako je osoba nebo číslo u substantiv, je to vcelku jednoduché ve srovnání s desítkami větných vzorců. Na druhé straně se zatím nelze shodnout o pádové sémantice, a vycházet při popisu od možných syntaktických i jiných pádových funkcí by znamenalo stejně začít u jejich výrazu. Obdobně můžeme jmenovat slovosled, kde teprve relace výrazových jednotek vytvářejí funkce a významy, apod.

5 Náš návrh na novou mluvnici češtiny, pracovně označovaný *moderní mluvnice češtiny*, chce být průsečíkem potřeb uživatelů na jedné a poznatků současné bohemistické lingvistiky na druhé straně. Vnější podoba případného spisu nebo jeho elektronické podoby by se nepochybně odvíjela od nejrůznějších vnějších, na autorech většinou nezávislých okolnostech. Zamýšlená strukturace zpracování materie pak souvisí s klasickou dichotomií *jazyk a jeho užívání.* Tak popis češtiny jako jazyka jistě zahrne její zvukovou stránku, morfologii a syntax s vnitřními vazbami, lexikon s tvořením slov a frazémikou. Paralelní budování výkladového slovníku s příslušnými gramatickými a komunikačními charakteristikami by bylo nutné omezit na reprezentativní případy centrální i periferní. Popis komunikačních aspektů se pak bude týkat stylistiky, pragmatiky, ortoepie a ortografie. K apendixům se budou řadit dějiny jazyka a komunikace a poučení o dalších interdisciplinárních oblastech. Vedle toho bude nutné shromáždit a uspořádat fakta o poznání jazyka a komunikace, které nazývám popisnými aspekty.

Ty jsou jazykově strukturní, tj. jde o metodologické přístupy a postupy realizované přemýšlení o češtině, v diskusích minulých desetiletí mnohokrát zmiňované, ne však vždy důsledně při konkrétní analýze češtiny uplatňované. Jde např. o důslednou stratifikační analýzu jazykového materiálu s vědomím prostupnosti jazykových rovin a polyfunkčnosti jejich jednotek, aspekt synchronní vývojové dynamiky jazykových prostředků, aspekt centra a periferie jazyka, aspekt primárního a sekundárního významu/funkce jazykového prostředku a vymezení funkce/významu invariantního. S tím souvisí využití distinktivních rysů v přehledných maticích, využití teorie grafů, schémat, algoritmů a dalších prostředků účelné formalizace, získané mj. i z obou u nás známých generativních směrů, frekvenční hledisko a získávání dokladů pomocí korpusů, příp. jejich kontrola.

Další typ popisných aspektů je jazykově a komunikačně funkční. Patří sem např. aspekt spisovnosti a nespisovnosti, mluvenosti a psanosti i jejich smíšených typů, sty-

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

lovost z hlediska funkčních stylů i z dolších hledisek pragmatických, zvl. expresivity, dále hledisko regionální a sociální a zejména hledisko komunikačního rámce, zvl. pak komunikační situace (veřejnost, oficiálnost, tematika).

Zvlášť vyčleňujeme aspekty uživatelsky preferované, přestože by je bylo možné zařadit k aspektům výše uvedeným. Jde zvl. o aspekt kodifikova(tel)nosti, jazykové kultury a kultivovanosti, aspekty pravopisné a onomastické. Všechny uvedené aspekty jsou ovšem často prostupné s uvedenými popisnými přístupy a jejich uplatňování je u různých typů jazykových prostředků nerovnoměrné. Z toho důvodu bude také nutné uvážit, které z nich zůstanou interními zpracovatelskými pokyny a budou se vyrozumívat z metodologie zpracování, a které naopak bude v textu mluvnice nezbytné explicitně uvést, resp. zda bude účelnější pracovat se systémem odkazů, apod.

6 V předkládaném návrhu jde o popis češtiny z hlediska pojmů struktury a funkce, tedy z hledisek pražské školy jazykovědné, která navazuje na předválečný Pražský lingvistický kroužek. Zároveň se uplatňuje hledisko normy, přičemž se rozlišuje norma jazyková, tj. existence prostředku ve spisovné normě, a norma komunikační, tedy přijatelnost jazykového prostředku z hlediska komunikační situace – vhodnost, uzuálnost společenská.

6.1 Pojem funkce poskytuje další hlediska pro zpracování gramatiky. Z hlediska klasických Bühlerových jazykových (přesněji promluvových) funkcí jsou všechny gramatiky zpracovávány převážně na základě prostředků funkce referenční. To nebrání tomu, aby bylo např. možné uvažovat o soustavné gramatice z hlediska apelu (srov. pro ukrajinštinu Skab 2002) nebo expresivity. Takové přístupy jsou velmi cenné a odpovídají i volání J. Kořenského (2007), s. 173, po gramatikách metodologicky vyhraněných. Náš návrh mluvnice češtiny však směřuje spíše k typu syntetizující a na širší okruh uživatelů orientované práce, přičemž ze studií specializovaných s užitkem čerpá.

6.2 Srov. ke komplexnímu popisu ve věci relací mezi rovinou lexikální a morfologickou přinášíme exkurs do problematiky vokativu v češtině, navíc s aspekty kodifikačními a sociolingvistickými. Jde o morfologické odlišnosti některých osobních proprií i názvů příbuzenských vztahů. Oslovení typu *pane Novák* v češtině s Nom místo Vok odmítá kodifikace jako nespisovné, přesto kodifikované oslovení *pane Nováku* může být v komunikační situaci jistého sociálního typu až urážlivé. Některé případy příjmení pak lze uvést do kodifikovaného tvaru vokativu velmi obtížně, srov. **pane Němče, *?pane Němci*; jako neutrální se tu pociťuje (nekodifikovaný) typ *pane Němec*. Tento stav možná z vnitrojazykového hlediska podporuje i českou titulománii, tj. oslovování pomocí funkce: *pane doktore, ministře, předsedo, správce/správče* apod., protože tvorba vokativu u mužských apelativ nečiní takové problémy jako u proprií. Na druhé straně obtížně utvořitelný vokativ u názvů příbuzenských vztahů vede až k volbě jiného lexému, srov. až arch. Vok *strýče* od Nom *strýc*, který vede k náhradě původního lexému familiárním *strejda*, kde Vok se tvoří snadno; obdobně viz běžně velmi neuzuální Vok *bratře, sestro*, *otče, matko*, které vedou k různým expresivním hypokoristikům typu *brácha, ségra, máma, táta* apod. s Vok bezpříznakovými.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

Uvedené příklady ukazují jen některé typy prostupnosti jazykové roviny lexikální a morfologické; morfolexikálních typů je však jistě mnoho, je jen nutné je shromáždit a pojmenovat, srov. pluralia i singularia tantum, nebo souvislost profánního nebo kulturního statusu lexému a nespisovné koncovky 3.pl.préz., typ *oni šijou/šijí ,* avšak jen *diskutují,* nikoli * *diskutujou, *privatizujou* apod.

6.3 Prostupnost roviny morfologické a syntaktické někdy zasahuje až do možného zpochybnění některých lingvistických teorií. Tak jestliže je kategorie osoby u slovesa kongruentní, je nutné určit jí nadřazený výraz: tím však je – syntaktický pojem *podmět*! Nositelé morfologické kategorie osoby, zájmena 1., 2. a 3. osoby a všechna syntaktická substantiva v podmětové funkci, si ovšem svou lexikálně-morfologickou funkci v bühlerovském smyslu (mluvčí, adresát, o kom se mluví) zachovávají ve všech syntaktických pozicích, avšak na rozdíl od některých jiných jazyků ji signalizují na slovese jen tehdy, jsou-li ve funkci podmětové.

Ba co víc: v ruštině, v různé obdobě i v jiných jazycích, se kategorie osoby v préteritu a kondicionálu vyjadřuje jen na podmětu, takže podmětové zájmeno či substantivum se stává konstitutivní částí verba finita. Tím je, byť periferně, narušena celá idea syntaktické valence predikátu, protože ve struktuře např. *on skazal*, *čto vojny ne budet* je podle valenční teorie »jádrem« první věty, nejvýše řídícím členem, nikoliv predikát, nýbrž jeho část, minulé participium, které není schopno vyjádřit kategorii osoby, avšak které svou levou valencí morf kategorie osoby vyjádřené podmětem údajně řídí. Tento typ se však do spisovné češtiny omezeně šíří ze středočeského interdialektu, srov. 1.os. sg., pl. prét. typu *já tam nebyl, my o tom nevěděli*, proto se o něj musíme zajímat i jako bohemisté.

Uvedené příklady ukazují i současnou synchronní vývojovou dynamiku a odpovídají tendencím, které jsme popsali v příspěvku pro MSS v Lublani, viz Uličný (2003). Jde o tendence k deflektivizaci v širším smyslu, tj. i k ústupu mnohosti flektivních typů a dublet, dále o tendenci k analytizaci – srov. vedle předchozího typu *já tam nebyl* i nárůst předložkových pádů na úkor pádů prostých, a konečně o desémantizaci a gramatikalizaci nových spojovacích prostředků, srov. částici *ovšem* užívanou často ve smyslu spojky *však*, kde se ztrácí sém postoje mluvčího, nebo spojky *díky*, která ztrácí sém pozitivnosti, aj.

7 Závěrem konstatujeme, že náš návrh moderní mluvnice češtiny sleduje zřetele uživatelské i vědecké. Navrhujeme vytvořit dílo syntetizující dosavadní lingvistické poznatky do komplexního popisu češtiny a jejího užívání způsobem uživatelsky přátelským, tj. instruktivním. K tomuto účelu bude třeba shromáždit mnohé síly současné ligvobohemistické obce včetně osvědčených pracovníků mladších, kteří by spolu se zkušenými jazykovědci a pod jejich vedením vytvořili nové, potřebné dílo.

Literatura

Anotace, 2005 = M.Mikulová et al: *Anotace na tektogramatické rovině pražského závislostního korpusu*.Sv I, II. Praha : Universitas Carolina. Dto: http://ufal.mff.cuni.cz.

Marie Čechová et al., 1995: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha : ISVN.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2010_1_6.pdf | DOST. 23/12/24 19.02

František Daneš, 2002: Mluvnice češtiny. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : NLN.
Karel Horálek, 1975: Diskusní poznámky. *Slovo a slovesnost 36/1*. Praha. 47–48.
Jan Kořenský, 1984: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha : Academia.
Jan Kořenský, 1997: Mezi mluvnicí a naukou o jazyku. *Slovo a slovesnost 58/4*. Praha. 305–311.
Jan Kořenský, 2007: Jaké gramatiky češtiny dnes a zítra? *Naše řeč 90/4*. Praha. 169–173.
Ondřej Koupil, 2008: *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha : Karolinum.
Mluvnice češtiny, 1986–1987. Sv. I, II, III. Praha: Academia.
Příruční mluvnice češtiny, 1995. Praha : NLN.
M. S. Skab, 2002: *Hramatyka apeljaciji v ukrajins'kij movi*. Černivci.
Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost 36/1*. Praha. 18–46.
Oldřich Uličný, 2003: K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích. *Česká slavistika 2003*. Praha.
Radoslav Večerka, 2007: Mluvnictví do konce druhé světové války 1945. *Jana Pleskalová et al.: Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha : Academia.

Povzetek

Avtor v prispevku presoja o optimalnem projektu češke slovnice. V prvem delu prispevka podaja kritični pregled različnih obravnav pojma »gramatika« v češki, slovanski in tudi neslovanski jezikoslovni srenji, pri čemer uporablja češko terminološko dvojnico »slovnica – gramatika«. V drugem delu komentira različne obravnave češčine kot slovanskega flektivnega jezika.

Avtor ugotavlja, da opis v smeri od vsebine so izraza jezikovne enote v smislu »smisel – tekst« še zdaleč ni bil in tudi ne more biti uresničevan brez izjem. Vsaka slovnica oziroma gramatika slovanskega jezika se navadno navezuje na predhodnje slovnično delo, zato praviloma sledi kompromisna rešitev. Avtor predlaga načrt moderne slovnice češčine, ki bi prednostno združevala dosedanje ugotovitve domačega in tujega jezikoslovja in hkrati vključevala spoznanja sodobnih modernih jezikoslovnih teženj. Pri slednjih gre zlasti za priznavanje vidikov kot so komunikacijski, področni, interdisciplinarni, zlasti pa sociolingvistični in pragmatično lingvistični idr. Po drugi strani strani tovrstna slovnica naj ne bi bila namenjena ozki skupini posameznikov, temveč bi bila naravnava k širši bralski srenji, tj. naj bi bila tudi širše uporabna. Slovnica naj bi nudila najnovejše ugotovitve o razvojni dinamiki tako v sinhronem kot diahronem smislu, o teoriji pravopisa, o funkcijskem in stilnem vrednotenju jezikovnih prvin idr.